

Mederleds tullkvarn

Byggnadsminnesutredning av
Mela kvarn, Storegården 1:21

*Bäckseda socken i Vetlanda kommun,
Jönköpings län*

Mederleds tullkvarn

*Byggnadsminnesutredning av
Mela kvarn, Storegården 1:21*

*Bäckseda socken i Vetlanda kommun,
Jönköpings län*

Rapport och foto: Margareta Olsson
Grafisk mall: Anna Stålhammar
Tryck: Arkitektkopia, Jönköping

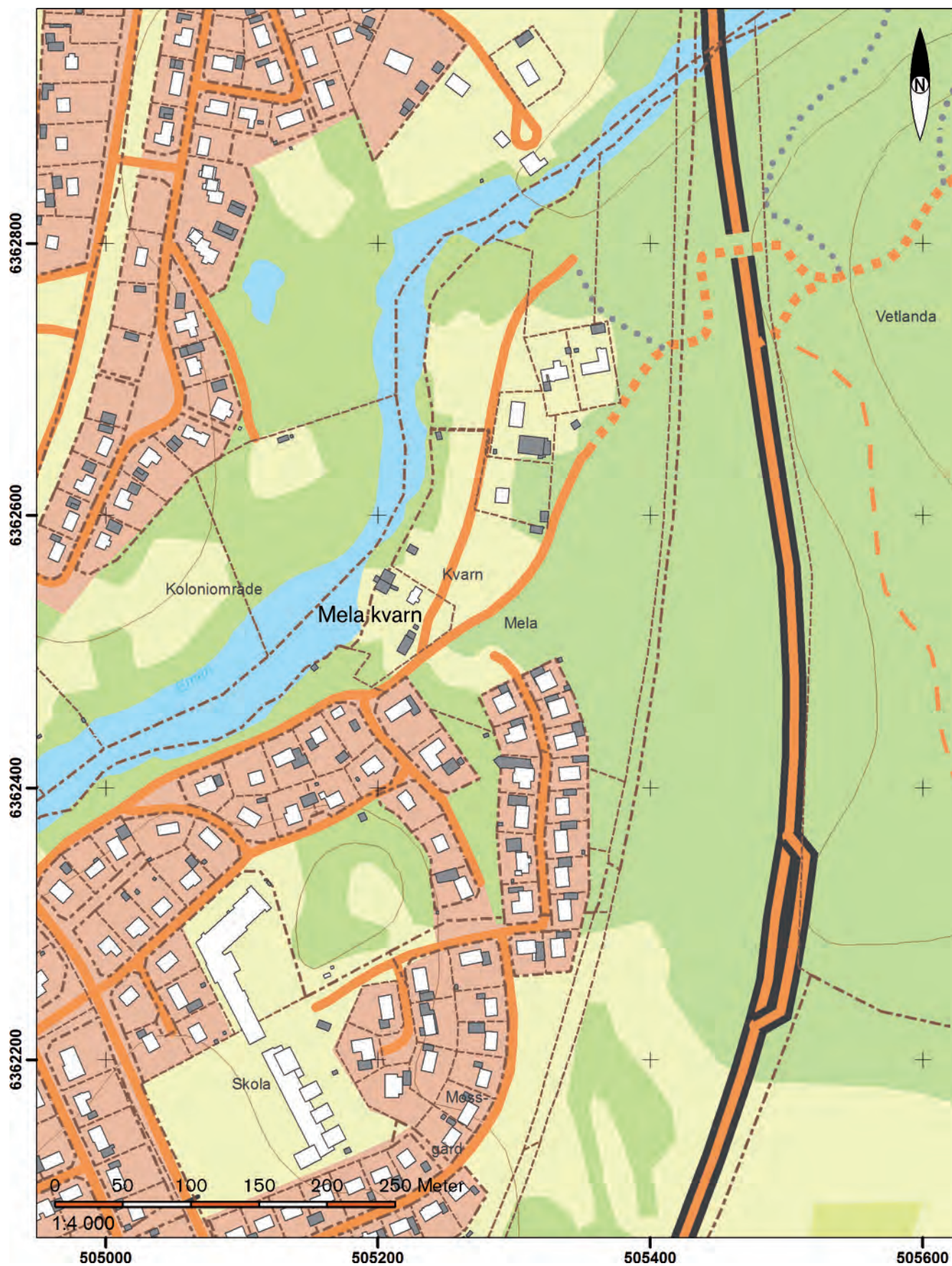
Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd:
© Lantmäteriet. Ärende nr MS2007/04833.

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2017

Innehåll

Inledning.....	5
Syfte	5
Historik.....	5
Nulägesbeskrivning.....	13
Kvarnmiljön och närområdet	13
Kvarnen.....	15
MjölARBostaden och dess ladugård.....	18
Kulturhistorisk bedömning.....	19
Tidigare ställningstaganden	19
Slutsats efter analys	19
Administrativa uppgifter.....	21
Referenser.....	21

Utdrag ur digitala fastighetskartan blad 63F 6aS.

Vid Emåns sträckning genom Bäckseda i Vetlanda stads södra utkanter ligger Mela kvarn.

Inledning

Mela kvarn har bevarats och drivs sedan 1985 i musealt syfte genom Bäckseda hembygdsförenings försorg. Kvarnanläggningen ägs av Vetlanda kommun sedan 1963 men upplåts till föreningen genom avtal. Med ett naturskönt läge invid Emån, i utkanten av Vetlanda, ingår kvarnen i det välbesökta rekreationsområdet tillika naturreservatet Illharjen. Kvarnen har uppmärksammats bland annat i industriminnesinventeringen *Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län*. Fråga om byggnadsminnesförklaring av fastigheten har inkommit till länsstyrelsen. På uppdrag av länsstyrelsen har Jönköpings läns museum utfört föreliggande byggnadsminnesutredning av Mela kvarn, Storegården 1:21 i Bäckseda socken. Utredningen genomfördes vintern 2016/2017 av byggnadsantikvarie Margareta Olsson vid läns museet.

Syfte

Utredningen syftar till att genom analys av fastighetens historia och nuvarande status närmare belysa om kvarnanläggningens kulturhistoriska värden uppfyller villkoren för en byggnadsminnesförklaring enligt Kulturmiljölagen.

Historik

Medele frälsequarn finns upptagen i kvarnkommissionens handlingar 1697, då den ingick i den nyligen avlidne Carl Falkenbergs egendom¹. Kommissionens beslut innebär att kvarnen kom att

¹ Carl Falkenberg av Tyrstorp, Norrköping tillhörde nyadeln och var under sin levnad arméofficer, häradshövding och riksdagsledamot.

Utsnitt av storskifteskartan över Bäckseda Söderby 1798. Merle qvarnar ingick då i frälsehemmanet Östra Storgårdens ägor, vilka innehades av Samuel Colliander, *controleur* vid Östra Häradets tingsrätt. Själva kvarnen är inte utmärkt medan däremot mjölnarbostaden finns inritad. De närliggande åkrarna benämns *Merlelyckorna*.

övergå till att istället bli kronokvarn (tullkvarn). Detta bekräftades i 1705-års jordebok där den, vid sidan av Simnatorps kvarn, för första gången finns upptagen till beskattning och uppges ha *tillökats* sedan 1697. Ägaren då var frälsefogden Johan Larsson från Hultaby som kommit i besittning av kvarnen 1702 genom pant. Besittningshavare till kronokvarnen fick erlægga en stor andel av intäkterna i ränta till kronan. Kvarnkommissionens reglering vid denna tid var ett led i kronans långvariga försök att genom påbud och lagstiftning reglera och minska allmogens husbehovsmalning i egen regi. Bristen på tullkvarnar i vissa delar av landet har setts som ett avgörande hinder för införandet av ett statligt monopol inom den förindustriella kvarnnäringen.

År 1744 övertogs kvarnen av kyrkoherden i Bäckseda Peter Colliander och i jordeböckerna benämns den nu *Mederled*. Vid sidan av socknens två tullkvarnar hade ett stort antal sågkvarnar tillkommit vid denna tid, bland annat den vid Stenåkra, som ligger strax nedströms från Mela. I jordeboken framgår dock att *kronan behållit hela räntan* från några av kvarnarna, däribland Mela.

Av beskrivningen till en rågångskarta över Brogård, belägen vid Emåns norra strand, från 1745 framgår följande: ”*Merle tvenne underfalsmjölkvarnar som innehas, nu förr tiden, af herr prosten Colliander*”. Kvarnen från 1600-talet var alltså försedd med dubbla stenpar, drivna av två separata underfallshjul.

Från 1777 finns uppgift om att kvartermästaren Camrén arrenderade kvarnen.

Av en brandförsäkring över *Mederleds frälse tullkvarn* från 1831 framgår att kvarnen nu köpts upp av skolläraren Adam Bexell från Växjö, vars broder vid denna tid var klockare i Bäckseda. Försäk-

Utsnitt av laga skifteskartan över Bäckseda Söderby 1843. Här finns 1813-års kvarnbyggnad och mjölnarbostaden från 1831 utritade. Kartan är skadad varför hjulhuset inte tydligt kan urskiljas. Av intresse är den kallmurade dammvallen med utskovet i höjd med vattenhjulsgreven. Strandlinjen framför kvarnen har även skyddats med en murad vall. Längst åt söder på tomten ligger ytterligare en mindre byggnad, sannolikt den oinredda byggnaden som omnämns i brandförsäkringen. Vid tiden ägdes *Merle kvarn* av framlidne skolläraren A. Bexells arvingar.

Den renritade versionen av 1843-års skifteskarta i lantmäteristyrelsens arkiv.

ringshandlingen ger intressant information om kvarnen: ”*Qvarnbyggnaden i särdeles godt stånd, uppförd förvidgad aderton år sedan, underhuset av gråsten och det öfre af furutimmer i knut, tjugo alnar långt, 9 ½ aln högt 14 alnar bredt under nytt dubbelt bräddtak med egna väggar åt alla sidor.... Hjulhuset av furutimmer i knut uppfördt på samma gång*”. En ny större vattenkvarn med hjulhus hade alltså uppförts 1813. Av måttangivelserna framgår att kvarnen var ca 12 x 8,3 meter, vilket motsvarar dagens kvarnbyggnad fast något kortare. Spår i dagens byggnad bekräftar att den senare bör ha förlängts ca 3,5 meter åt söder. Det är högst sannolikt att väggtimmer och stenmaterial från den äldre kvarnen återanvänts vid bygget, kanske t o m hela sektioner av stommen. Detta skulle kanske förklara varför kvarnkammarens västra vägg uppförts med skiftesverk till skillnad från de övriga.

Försäkringshandlingen tecknar en detaljerad beskrivning av den 1813 uppförda kvarnen. Kapaciteten hade nu utökats till tre stenpar samtliga drivna med dubbla vattenhjul. Underhuset, som inrymde hjulstockarna hade 2 alnar tjocka stenmurar och ett stabilt golv belagt med timmerstockar. Källarvåningen saknade fönster men hade två ljusgluggar med luckor. Spannmålet kunde lastas in via ett par dubbla dörrar med foder. Överhuset i knuttimmer innehöll själva

Mederleds kvarn med mjölnare Oscar Svensson omkring 1940. Vid denna tidpunkt är kvarnen fullt utbyggd och drivs fortfarande med oförminskad kapacitet, om man bortser från övergången till 2 kvarnverk. Den äldre byggnadskroppen i knuttimmer står ännu utan brädfodring. Brädtaken hade sannolikt redan 1867 ersatts med handslaget lertegel med brädnockar. Upp till kvarnkammaren leder en landgång med tak för att underlätta utforsling av mällden. Skorstenen till spiseln i den lilla kammaren, avdelad i kvarnens sydöstra hörn, finns inte längre. I längan med korngrynverket finns dock någon typ av eldstad. Bild ur ur verket *Svenska kvarnar* från 1940.

I en av de tegelsatta fönsternischerna i kvarnens underhus finns årtalet 1867 inristat, vilket bör avse tidpunkten för utbyggnaden av den västra delen av kvarnbyggnaden.

kvarnkammaren samt en mindre kammare med spis. Kammaren uppges senare ha nyttjats som väntrum för kvarnens kunder. Kvarnkammaren hade plankgolv och fyra fönster med glas och träspröjs. Här fanns två par dubbla dörrar och två enkeldörrar, varav dubbeldörrarna bör ha varit ytterdörrar medan en enkeldörr kan antas ha lett till hjulhuset. Vad gäller kvarnutrustningen uppges tre par insatta kvarnstenar i varierande storlekar (11 spann, 10 spann, 9 spann) samt en våg.

På 29 alnars avstånd från kvarnen fanns *en stugubyggnad i furutimmer 13 alnar lång och 8,5 alnar bred*, vilken uppges vara *upsatt i år*. Denna byggnad motsvarar med stor sannolikhet den ännu bevarade mjölnarbostaden, vilken alltså skulle ha byggts 1831. Stugan var försedd med *dubbelt brädtak* och brädfodring *å ena gawfeln och å knutarna*. Den var inredd till *tvänne rum och förstuga, med takpanel och plankgolv samt kammarspis i stugan*.

Slutligen omnämns en *oinredd byggnad af knuttimmer, 6 alnar i fyrkant och två alnar hög, under brädtak*. Det borde röra sig om ett förrådshus vars stomme uppges vara gammal. Behovet av förvaringsutrymmen för inlämnad spannmål och färdigmalet mjöl bör ha varit relativt omfattade för en tullkvarn av Melas storlek och utrymmena i själva kvarnen var möjligen otillräckliga.

Samtliga byggnader var vid denna tid rödfärgade medan ytterdörrarna invändigt i kvarnen uppges varit omålade.

År 1867 vidtogs en utbyggnad av kvarnen sannolikt föranledd av införande av ny utrymmeskrävande utrustning, i form av sikt- och

Kvarnen sedd från öster vid okänd tidpunkt i början av 1900-talet, dock före 1915. Här framträder det timrade hjulhuset från 1813. Den östra delen av kvarnen hade byggts på med en tredje våning och i samband härmed klätts in med en locklistpanel och fönsterfoder med nedskjutande ändar. De smårutade fönstren från 1813 hade 1867 satts in i underhuset. Bäckseda hembygdsförenings arkiv.

rensverk samt korngrynsverk. Uppgifter saknas om utbyggnadens omfattning men med ledning av spår i byggnaden kan följande antas. Kvarnbyggnaden förlängdes åt söder till nuvarande längd och höjdes samtidigt några timmervarv för att erhålla ett rymligt loft. Samtidigt byggdes en vinkellänga i två våningar åt öster som kom att inhysa korngrynsverk med torkhus. Förlängningen av kvarnhuset skedde med motsvarande byggteknik, d v s gråstensmurverk och timmerstomme samt ryggåstak. Samtidigt upptogs fönsteröppningar i underhusets murverk. Det nya loftet kan ha inhyst en slagsikt, men detta har inte kunnat verifieras. På loftet sattes släthyvld panel på förvandring mot takfötterna. Den nya vinkellängan byggdes med stolpverksstomme klädd med hyvld förvandringspanel.

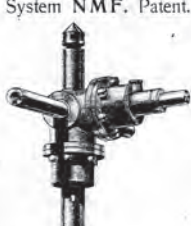
Med den ökande konkurrensen från ångkvarnarna i slutet av 1800-talet tvingades många tullkvarnar till effektivisering i form av nyinvesteringar i ny modern utrustning. Den nya kvarntekniken som introducerades i landet under 1880- och 1890-talen, med valsverk, plansiktar och paternosterverk var utrymmeskrävande. Exakt när denna nysatsning skedde i Mela kvarn är inte klarlagd. Enligt uppgifter i *Svenska kvarnar* ska ett nytt kvarnverk ha installerats 1931. Merparten av den nuvarande utrustningen i kvarnen, däribland plansikten, bör härröra från samma tid. Rimligen bör en tidigare generation av valskvarn och plansikt funnits. Införskaftet av plansikt har föranlett påbyggnaden av en tredje våning

Den småskaliga industrin vid Meladammen, enligt flygfoto uppskattningsvis från slutet av 1950-talet. Efter utbyggnaden av fabriken kom sågen att förlora naturlig markförbindelse till avlastningsplanen vid kvarnen. Stockarna fick i stället läggas i dammen invid fabriken och därifrån flottas fram till sågen, där de lyftes upp via kätting och hissordning. Efter sågningen forslades trävarorna manuellt via en särskild spång byggd på utsidan av fabriksbyggnaden. Notera resterna efter den gamla kallmurade dammvallen som syns vid det låga vattenståndet. Bäckseda hembygdsförenings arkiv.

Nordiska Maskinfabriken
Hvetlanda.

BORRVINKLAR.
System NMF. Patent.

Vid användning av dessa borrvinklar undviker man det tidsödande arbetet med spårsockar o. d.
Borrvinkeln förbindes medelst böjlig axel eller länkaxel med en motor eller annan drivordning. De mindre storlekarna kunna drivas för hand medelst en påsatt vev. Spindeln förses med morsekona eller 4-kant hål.

N:o	2	3	4	5
Borrrör högst . . . mm.	12	14,5	20	30
Morsekona . . . mm	1	1	2	3
Vikt ca . . . kg.	4	5,5	10	20
Pris . . . kr.	40	50	70	100

I produktkataloger från Nordiska Maskinfabriken från 1920-talet omnämns turbiner, slippmaskiner och gröpkvarnar för framställning av djurfoder. Kopia i Jönköpings läns museums arkiv.

över kvarnbyggnadens södra 2/3-del. Samtidigt bör takhöjden inne i kvarnkammaren ha höjts och ryggåstaket ersattes med takstolar. Med ledning av den byggteknik som använts vid påbyggnaden, dvs stolpverk av cirkelsågat timmer och panel, är det rimligt att anta att denna skett någon gång under 1890-talet.

Vid okänd tidpunkt på 1880-talet uppfördes en spinnerifabrik direkt söder om kvarnen. Spinneriet, sedermera Vetlanda Ullspinneri AB, flyttade 1889 sin verksamhet till Sjunnen, p g a otillräcklig krafttillgång vid dammen i Mela. Sannolikt uppfördes vid samma tidpunkt en sågbyggnad, på en holme i ån direkt väster om kvarnens hjulhus. Fabriksbyggnaden övertogs och byggdes till 1890 av det nystartade företaget Emåns Armaturfabrik, som tillverkade lampor och serviser i nysilver. Bland delägarna fanns Ernst Svedbom, nyligen hemkommen i USA där han studerat förnicklingstekniken. En annan delägare var Carl Anders Jonsson som drev ett vagnmakeri i Vetlanda. När Carl Anders Jonsson gick ur tiden 1900 ärvdes delägarskapet av hans son Oscar Jonsson, som samma år tagit civilingenjörsexamen vid Chalmers i Göteborg. Oscar Jonsson som främst kan beskrivas som ett tekniskt geni, grundade 1912 Nordiska Maskinfabriken, med produktion främst inriktad på egenutvecklade vinkelkopplingar och pelarborrmaskiner. År 1905 hade han blivit enskild ägare av företaget och kvarnen. Trots att Oscar Jonsson un-

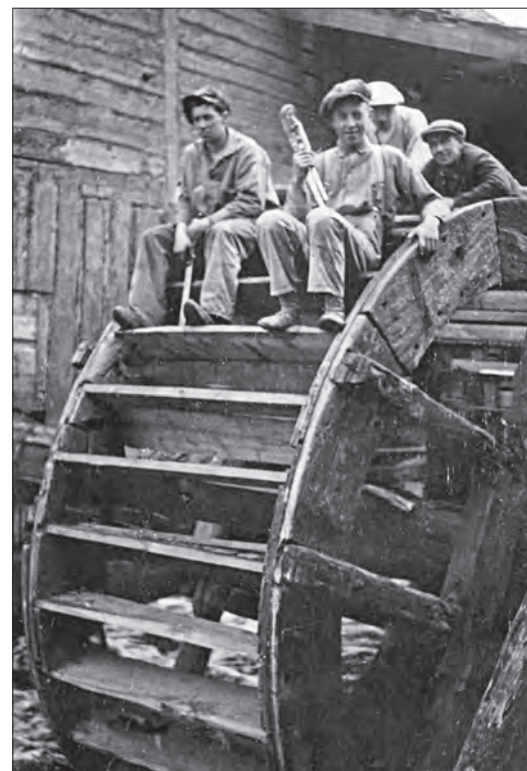
Dammfästet med sina luckor år 1914, alltså strax före övergången till turbindrift. Här syns en vinkellänga i den sågbyggnad som uppförts vid okänd tidpunkt i slutet av 1800-talet. Den har flakt tak och väggbeklädnad med lockpanel av okantade brädor. Bäckseda hembygdsförenings arkiv.

der hela sitt yrkesverksamma liv ägnade sig åt produktutveckling på hög nivå, är han mest känd som upphovsman till vinkelkopplingen Volvo, skyddad med patent under 1910-talet. Denna förenklade och effektiviserade vinkelrät kraftöverföring, som tidigare skett genom kugghjul och remtransmissioner med låg verkningsgrad. Produkten fick en bred spridning i mindre industrier, även internationellt. Trots erkännande från ett flertal samtida storföretagare, däribland Henry Ford i Detroit, kom Oscar Jonsson att bli relativt obemärkt inom ingenjörskonsten även internationellt.

Fabriksbyggnaden, som stod klar i början av 1890-talet, var byggd med den västra gaveln ut över ån. Härmed kunde kraften föras över via kugghjul och drivremmar från vattenhjulen. Fabriken innehöll maskinverkstad med svarv, klipphyvlar, fräsar, såg, revolversvarv och bormaskiner, en smedja samt ett mindre gjuteri. Där fanns även ritkontor, packrum och modellverkstad. På vinden förvarades gjuterimodeller och träemballage.

Givetvis kom såväl fabriken som sågkvarnen att fungera som experimentverkstad för Oscar Jonsson och ett flertal av hans alster sattes in, bland annat ett flertal vinkelkopplingar för transmissionen och hissanordningar för hanteringen av virke och säckar. Han ritade även en bro över dammfästet, vilken troligen var tänkt som ett beredskapsarbete men som aldrig realiserades.

Under krigstiden 1915-1917 försågs anläggningen med två turbiner, dels en av francistyp, dels en ritad och konstruerad av Oscar Jonsson själv. Turbinerna drev kvarnen och fabriken och var försedda med likströmsgenerator som försåg fastigheten med belysning. Turbinerna inrymdes i vinkellängan till sågen, vilken samtidigt byggdes om och erhöll nytt sparrtak med eternit och fönster med smårutade bågar. Dammfästet byggdes även om och försågs med

Kvarnens vattenhjul 1932, det enda som kvarstod efter att turbinerna installerats 1915-17. Här framgår att hjulhuset nu rivits och ersatts med skärmtak. Bäckseda hembygdsförenings arkiv.

Bron över dammfästet med Nordiska Maskinfabriken och sågen i fonden, vid okänd tidpunkt, troligen i början av 1960-talet. Bäckseda hembygdsförenings arkiv.

nya dammluckor, nytt utskov och sumpar i gjuten betong för turbinerna. Ett av vattenhjulen behölls. I *Svenska kvarnar* från 1940 uppges att kvarnverket vid denna tid drevs med en motor, ett vattenhjul och två turbiner. Vattenfallet om 1,5 meter lämnade kraft under hela året. Driften av fabriken, kvarnen och sågen kunde inte ske momentant och verksamheten i fabriken prioriterades. Likaså reglerades vattentillgången i ån så att driften vid Mela låg nere under eftermiddagarna med hänsyn till driften vid Stenåkra såg- och kvarn som låg nedströms i Emån.

Driften av kvarnen och sågen arrenderades under perioden 1880-1960 ut till tre generationer av mjölnare, Sven A Johnsson, Oscar Svensson och Nils Svensson. Som nämns ovan gjordes en förnyelse av kvarnutrustningen 1931, vilken 1940 uppges bestå av 2 stenpar, 1 dubbel valsstol, korngrynsverk och fullständigt rensverk. Vid sågen kunde bönderna i trakten få sitt virke uppsågat. Här framställdes även virke till emballagelådor för fabriken's produktion. Oscar Jonsson ägde skogsfastigheten Tellerda från vilka han avverkade skog som sedan förädlades i det egna sågverket.

Under perioden 1920 till 1950 förlorade Nordiska Maskinfabriken succesivt sin marknad både på grund av kristiderna till följd av Krugerkraschen och kriget och vid övergången till elmotorer. Verksamheten drevs vidare och utvecklades långsamt med återkommande avyttringar av maskinparken. Först 1960 då Oscar Jonsson var 80 år lades företaget ned. Även kvarnen hade fram till denna tidpunkt drivits vidare i liten skala av mjölnaren Nils Svensson, som för övrigt helt försörjde sig genom förvärvsarbete på annat håll. År 1963 såldes fastigheten till Vetlanda kommun. Även om kommunens intentioner vid förvärvet varit att bevara och utveckla kulturmiljön valde den 1968 att riva både fabriksbyggnaden och sågen. Fabriken hade dömts ut på grund av statiska skador som uppkommit av en rad ingrepp i stommen i samband med att den nyttjats som lager.

Kvarnen och mjölnarbostaden vid okänd tidpunkt, troligen omkring 1960. Vid denna tidpunkt hade kvarnens vinkellänga med korngrynsverket rivits. Mjölnarbostaden hade nyligen renoverats och erhållit kopplade ospröjsade fönster. Bäckseda hembygdsförenings arkiv.

Efter en tjugofemårsperiod, då kvarnen lämnats att förfalla, gjordes 1985 en gemensam satsning av Bäckseda hembygdsförening och Vetlanda kommun på en upprustning av kvarnen. Förutom en utvändig renovering, gjordes nödvändiga åtgärder för istandsättning av kvarndriften. Under ledning av mjölnaren Nils Svensson kunde vattenhjulet rekonstrueras av elever vid Njudungsgymnasiets byggprogram. Ett industrihistoriskt museum som skildrar Nordiska Maskinfabriken och Oscar Jonssons livsgärning iordningställdes av hembygdsföreningen i ett nyavdelat rum i kvarnkammarens södra del.

Nulägesbeskrivning

Kvarnmiljön och närområdet

Efter den småskaliga industrin vid Mela-dammen kvarstår idag kvarnen, mjölnarbostaden och dess ladugård. Då villabebyggelsen byggdes ut på 1960- och 1970-talen i Bäckseda, fredades grönområdena närmast Emån för rekreation. Längs den södra stranden är sedan 1970 området Illharjen skyddat som naturreservat, inom vilket fastigheten ingår. Därmed har omgivande agrarlandskap helt omvandlats och ersatts med småskalig villabebyggelse som ansluter direkt söder om vägen och därmed påtagligt förändrat närmiljön. Kvarnfastigheten har alltjämt kvar en viss äldre karaktär med gräsytor och en äldre grusväg, men övergången till kommunal parkmark har skapat en viss anlagd karaktär och avsatt avvikande inslag i form av sentida gatlyktor, vägskyltar och skyddsräcken. Mjölnarhemmanets åker- och ängsmarker är fortfarande öppna, men de brukas som kolonilotter. I stort sett samtliga spår efter hemmanets tidigare brukande i form av åkerhågnader, gödselstad, vedtrave etc har försvunnit. Hembygdsföreningen har sedan sitt tillträde försett miljön med en ditflyttad äldre smedja, en tjärdal och ett nytt skärmtak med utställning av äldre agrar utrustning. Dessa nytillskott berikar hembygdsföreningens visningsverksamhet, men saknar historisk förankring till kvarnmiljön.

Villabebyggelsen som anlades på Storegårdens ägor under 1960- och 70-talen, tränger sig nära in på kvarnmiljön i söder.

Äldre bysmedja som flyttats hit i senare tid av hembygdsföreningen, uppförd strax norr om kvarnen.

Intill kvarnen har en picknickplats med informationstavla iordningställt. Bordet med kvarnsten och axel minner om den forna kvarndriften.

Rännan nedströms vattenhjulet samt holmen, med lämningar efter sågen. Närmast syns en järnframställningsplats anlagd av hembygdsföreningen i senare tid.

Dammen med sitt fäste utgör en central komponent i kvarnmiljön och kvarstår med såväl dammluckor och utskov som överbyggnad. Den har dock ett sentida utförande som är avvikande mot hur dammanläggningen var utförd under driftstiden före nedläggningen i början av 1960-talet. Dammens vattenspiegel bidrar i hög grad upplevelsemässigt till landskapsbilden och bevarade lämningar efter stenvallar och grund utgör, liksom enstaka enkla träbryggor, viktiga karaktärsskapande element. Nyligen har en laxtrappa anlagts vid västra stranden, varpå dammen kunnat bevaras. Lämningar i form av delvis rämnade stenkajer och grunder efter dammfästet, fabriksbyggnaden och sågen, samt de gjutna turbinsumparna kvarstår i ån närmast kvarnen, och ger en viss, om än begränsad, möjlighet till förståelsen av industrimiljöns tidigare utbredning och funktion. Bland lämningarna som idag är mer svåravläsbara hör det gamla kallmurade dammfästet, sannolikt från 1600-talet (beläget under dammens vattenspiegel) och den raserade stengrunden efter en barkstamp belägen vid strandkanten på motsatta sidan om ån.

Orienteringskarta.

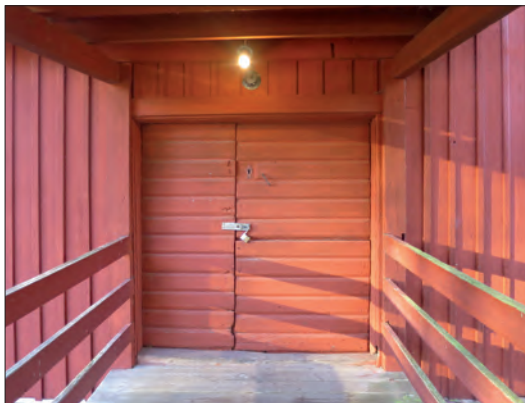
1. Kvarnen
2. Mjölnerbostaden
3. Ladugården
4. Dammfäste med bro
5. Smedja (ditflyttad i sen tid)
6. Tjärframställningsplats, 2000-tal.
7. Redskapsskjul, 2000-tal.
8. Picknickområde
9. Grunder efter Nordiska Maskinfabriken.
10. Grunder efter sågen.
11. Lämningar efter äldre kallmurad dammvall, sannolikt 1600-tal.
12. Lämningar efter äldre barkstamp.

Kvarnen

Kvarnbyggnaden från 1813, troligen förlängd åt söder 1867 och senare, vid okänd tidpunkt i slutet av 1800-talet, även påbyggd med en tredje våning, kvarstår idag. Den 1867 tillbyggda östra längan för korngrynstillverkning, är sedan mitten av 1900-talet riven. Den relativt stora tullkvarnen från tidigt 1800-tal, med sitt gedigna underhus i murad gråsten och timrade kvarnkammare, avtecknar sig alltjämt i exteriören, bland annat genom bibehållna utknutar. Murverk och återanvänt timmer från 1600-taleskvarnen ingår med stor sannolikt i dessa delar. Sparraket, med utskjutande taksprång, skänker liksom fasadernas locklistpanel byggnaden en sen 1800-talsprägel. Kvarnens storlek, högst i tre våningar, avslöjar att den tillhört

Kvarnens båda dubbelporlar från 1813 finns bevarade, varav den till kvarnkammaren är försedd med profilhyvlad panel, nyckelbricka och invändiga bandgångjärn i smide.

Äldre knutbrädor med smidd spik på kvarnen östra del, sannolikt från 1867.

Vattenhjulet och dess skärmtak återskapades 1985. Skärmtaket är inte helt identiskt med sin föregångare. Med vilken noggrannhet vattenhjulet är rekonstruerat har inte kunnat avgöras, men det faktum att den tidigare mjölnaren Nils Svensson deltog i arbetet bör borgat för kunskapsöverföringen.

kategorin yrkedrivna kvarnar, där produktionsvolymen varit stor och möjligheter till nyinvesteringar funnits. Efter förfallsperioden 1964-1984 då kvarnen låg öde, förelåg stora renoveringsbehov. Vid renoveringsarbetena i slutet av 1980-talet fick många originaldelar i fasaden ofrånkomligt ersättas, däribland samtliga fönster. Därför är mycket av kvarnens fasad- och takbeklädnader idag relativt sentida. Till de äldre delar som har kunnat bevaras hör pardörrarna till både kvarnkammaren och underhuset, båda från 1813 och knutfodren åt söder. Med omsorg vid materialval och utförande har dock kvarnens förindustriella karaktär och historiska avläsbarhet till stora delar kunnat bibehållas.

Såväl kvarnkammaren som underhuset har kvar mycket av orörda äldre originaltytor, såsom timmer- och gråstensväggar, bjälklag, trappor och plankgolv. Dess enkla obehandlade ytor, med ett slitage och en patina som visar långa tiders brukande, bidrar till en både autentisk och stämningsskapande helhetsupplevelse. Det 1985 avdelade utställningsrummet i kvarnkammarens västra del, bryter på ett drastiskt sätt mot denna karaktär. Med undantag av det västra kvarnverket kvarstår all maskinell utrustning som fanns vid tiden för nedläggningen 1963. Kvarnkammarens kvarnverk, spestmaskin, valskvarn, mjölblandare samt plansikten, i tredje våningen, härrör samtliga från 1931. Hjulaxlar i stål och transmissioner försedda med vinkelkopplingen Volvo är liksom grynkvarnen i kvarnkammaren konstruerade av Oscar Jonsson och tillverkade i Nordiska Maskinfabriken. Kvarnverket sattes åter i drift för malning 1985, varpå transportörerna i trä fick ersättas med nya av hygieniska skäl. Däremot är plansikt och rensverk inte driftsatta. Hembygdsföreningen nyttjar kvarnen i musealt syfte varför här även finns andra föremål med koppling till sockens historia uppställda.

Hjulaxel och transsmission med vinkelkopplingen Volvo i underhuset. Äldre säckstol. Under golvluckan till höger finns hjulsgraven till det tredje kvarnverkets drivhjul bevarad.

En genuin atmosfär finns bevarad i kvarnens underhus.

Uppfordringsverk för säckar i tredje våningen konstruerat av Oscar Jonsson.

Kvarnverk från 1931 som togs ur drift 1964 och åter sattes i drift efter renovering 1985.

En av de bevarade vinkelkopplingarna konstruerade av Oscar Jonsson.

Spetsmaskin, från AKI, Kvarnar och maskiner, Alvesta, 1931.

Plansikt Wilhelm Bäckman, Björköby, 1931.

Mjölnerbostaden har genomgått en omfattande renovering på 1950-talet, då bland annat originalfönstren och ytterdörrarna ersattes med nya i sentida utförande. Även skorstenarna fick ett modernt utseende. Spröjsade standardfönster med planglas har satts in i senare tid.

Mjölnerbostaden och dess ladugård

Mjölnerbostaden från 1831 kvarstår än idag. Den lilla knuttimrade enkelstugan, med sidokammare vid södra gavel, under flackt ryggåstak är typisk för torpstugor under förindustriell tid. En senare tillbyggd köksförstuga finns på baksidan. Till dess äldre karaktär bidrar den kilsågade panelen med okantade locklister och bevarade hörnkuntar, liksom fältstensgrunden. Invändigt finns den murade köksspisen från 1831, vedspis och dörrsnickerier från omkring 1900 samt en kakelugn från sent 1920-tal bevarade. I övrigt präglas stugan idag i hög grad av en genomgripande renovering som ägde rum någon gång på 1950-talet.

Ladugården vars byggnadsår inte med säkerhet har kunnat fastställas, men som bör ha tillkommit vid tidigt 1900-tal, präglas i hög grad av en renovering som vidtagits av hembygdsföreningen i senare tid då interiören byggdes om och inreddes med rum. Med de nyupptagna fönstren och moderna material har ladugårdens karaktär helt förändrats.

Ladugården.

Kulturhistorisk bedömning

Tidigare ställningstaganden

I gällande detaljplan för området Mossgården, fastställd 1976, är fastigheten Storegården 1:21 skyddad som kulturresevat. Enligt planbeskrivningen, utgör fastigheten ett kvarnläge med gamla anor vars bebyggelse är kulturhistoriskt värdefull och ska bevaras.

Industrimiljön vid Mela kvarn finns utpekad i industriminnesinventeringen för Jönköpings län, *Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län* 1998. Den har där erhållit klass 1, vilket betecknar en miljö som är kulturhistoriskt intressant.

Slutsats efter analys

Mela kvarn är särskilt kulturhistoriskt intressant utifrån fyra aspekter. 1) Att kvarndriften på platsen går tillbaka till 1600-talet och har haft en kontinuitet i åtminstone 266 år. 2) Dess egenskap av en av länets större tullkvarnar tillkommen under förindustriell tid och som sedermera utvecklats i takt med att nya kvarntekniska innovationer introducerats under 1800-talets senare hälft och tidigt 1900-tal. 3) Som fysisk plats för Nordiska Maskinfabriken vars produktion fått stor spridning och haft betydelse vid mekaniseringen av den småskaliga industrin i regionen. 4) Den personhistoriska kopplingen till ingenjör Oscar Jonsson, som en av länets främsta tekniska innovatörer under industrialismens expansiva skede under 1900-talets första decennier.

Med rivningarna av fabriksbyggnaden och sågen samt längan för korngrynstillverkning på 1950- och 60-talen representerar anläggningen inte längre den småskaliga industri med eget kraftverk som den utvecklas till under decennierna kring 1900 och som annars är karaktäristisk för många liknande småindustrier i regionen. Härmed försvann även de fysiska lämningarna efter Nordiska Maskinfabriken, dess maskinpark och modellförråd. I kvarnen förekommer ett flertal av företagets produkter som här tilldrar sig ett teknikhistoriskt intresse. Likaså innehåller utställningen som arrangerats i kvarnen en del av maskinerna som tidigare ingick i produktionen.

Dammanläggningen har efter sentida renoveringar förlorat i autenticitet. Kvarnen har höga autenticitetsvärden och skildrar väl sin funktion genom en komplett bevarad kvarnutrustning som i delar fortfarande är i drift. De sentida renoveringsarbetena vid övergången till museum, med fönsterbyte och avdelningen av ett nytt rum invändigt, har dock påverkat autenticiteten på ett sätt som gör att kvarnbyggnaden inte längre bedöms vara synnerligen märklig. Den sentida villabebyggelsen som tangerar fastigheten har i likhet med dammens moderna överbyggnad haft en påtaglig inverkan på kvarnmiljöns upplevelsevärden. Få spår av äldre tiders brukande finns kvar inom kvarnområdet och fastigheten har istället erhållit

nya främmande inslag vid övergången till kommunal parkmark. MjölARBostaden och i synnerhet dess ladugård skildrar, efter renoveringarna på 1950- och 1990-talen, i mindre grad levnadsvillkoren för en mjölnare under kvarnens driftstid.

De nuvarande förhållandena med Vetlanda kommunen som ägare och Bäckseda hembygdsförening som brukare borgar liksom det faktum att fastigheten är skyddad som kulturresevat i detaljplan *i sig* för ett framtida bevarande av den värdefulla kvarnmiljön.

Lämningarna efter den äldre dammvallen från 1600-talet bör eventuellt registreras som fornlämning.

Mela kvarn strax söder om Vetlanda är en kulturmiljö med lång historia. Föreliggande rapport är en sammanfattning av en utredning, vars syfte varit att bedöma anläggningens kulturhistoriska värde. Utredningen har utförts på uppdrag av Länsstyrelsen i Jönköpings län mot bakgrund av att fråga om byggnadsminnesförklaring väckts.